

for their actions.

The final stage is important, as it shows mistakes and wrong strategies which could happen during the first and the second stages of simulation. Students, together with the tutor, have to analyze work done by all the participants, their mistakes and achievements.

In conclusion, going through these 3 stages of the simulation alongside with a wide range of teaching situations, brought from the real life, can make professional training of Special Education students more interesting, useful and effective.

Keywords: imitation and simulation, teaching methods, special education.

Отримано 1.9.2014

УДК 376.37

В. Тищенко, А.Мисюня

ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО СЛОВОТВІР В УЧНІВ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

У статті представлено лінгвістичний аналіз науково-теоретичних підходів до вивчення проблеми формування шкільних знань умінь та навичок зі словотвору в учнів з тяжкими порушеннями мовлення. Автори аналізують дані лінгвістичних джерел та окреслюють найважливіші лінгвістичні поняття, які складають наукову основу для вивчення словотвору: морфема, деривація, словотворча модель, словотворче значення тощо. На основі проведеного аналізу планується здійснити наукове дослідження, спрямоване на вирішення низки дидактичних та корекційних завдань, пов'язаних з підвищенням якості мовної освіти учнів шкіл для дітей з тяжкими порушеннями мовлення.

Ключові слова: словотвір; деривація; учні з тяжкими порушеннями мовлення; шкільні знання, уміння та навички.

В статье представлен лингвистический анализ научно-теоретических подходов к изучению проблемы формирования школьных знаний, умений и навыков по словообразованию у учащихся с тяжелыми нарушениями речи. Авторы анализируют данные лингвистических источников и определяют важнейшие лингвистические понятия, которые составляют научную основу для изучения словообразования:

морфема, деривация, словообразовательная модель, словообразовательное значение т.п. На основе проведенного анализа планируется осуществить научное исследование, направленное на решение ряда дидактических и коррекционных задач, связанных с повышением качества языкового образования учащихся школ для детей с тяжелыми нарушениями речи.

Ключевые слова: словообразование; деривация; ученики с тяжелыми нарушениями речи; школьные знания, умения и навыки.

"Українська мова" як навчальна дисципліна посідає чільне місце у системі навчально-виховного процесу спеціальної загальноосвітньої школи для дітей з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ). З її допомогою реалізуються завдання початкової мовної освіти молодших школярів, їхній розумовий і мовленнєвий розвиток, що надалі сприятиме формуванню особистості, яка володіє вміннями і навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами у різних формах, сферах і жанрах мовлення.

Основними завданнями початкового навчання мови є: формування в молодших школярів умінь усвідомлено говорити й писати, збагачення мовлення, надання початкових відомостей з мови, розвиток уваги й інтересу до мовлення, розширення уявлень про навколишню дійсність, сприяння загальному розвитку учнів. Це відбувається лише за умови спеціально організованого навчання. Його успішність пов'язується із загальним розвитком учнів, що відображається у вдосконаленні можливостей засвоювати ними наукові знання та прогресивних змінах їхнього розумового розвитку.

Проте оволодіння шкільним знаннями, уміннями та навичками з курсу "Українська мова" учнями з ТПМ супроводжується низкою труднощів та специфічних особливостей, що передусім обумовлені наявністю в учнів грубих порушень мовленнєвого розвитку, обмеженістю їхнього мовленнєвого досвіду, особливостями їхнього психічного розвитку (М.Шеремет, В. Тарасун, В.Тищенко, Е. Данілавичюте та ін.) [2]

Виходячи з вище сказаного, основним завданням предмету "Українська мова" в початковій школі для дітей з тяжкими порушеннями мовлення, є, по-перше, формування комунікативної компетенції, що передбачає оволодіння всіма видами мовленнєвої діяльності, культурою мовлення; по-друге-мовної компетенції, що включає в себе необхідні елементи знань про систему мови, вміння та навички користування ними для досягнення орфографічної, пунктуаційної та мовленнєвої грамотності.

Навчання рідної мови у початковій школі для дітей з ТПМ передбачає взаємозв'язок вивчення мовного матеріалу та роботи над розвитком усного і писемного мовлення, що забезпечує формування

граматичних, орфографічних і мовленнєвих умінь і навичок. Збагачення лексичного запасу молодших школярів з ТПМ є одним із основних напрямків розвитку мовлення, який реалізується під час вивчення граматики, морфології та орфографії [2].

Дослідження, присвячені процесу оволодіння дітьми мовленням в нормі (Д. Ельконін, С. Жуйков, А. Захарова, А. Марковата, О. Шахнарович та ін.) показали, що початок оволодіння лексико-граматичним рівнем мовлення у дітей пов'язаний із засвоєнням основ словотворення, а це, у свою чергу, обумовлено збагаченням словника дитини. Тобто, одним з основних джерел збагачення лексики рідної мови є словотвір, який пов'язаний з лексикою, тому що він виступає основним засобом збагачення словника, та з граматиною, тому що, новоутворені слова оформлюються як граматичні одиниці.

Дитяче словотворення як один із напрямків процесу оволодіння граматичною будовою рідної мови починається ще у дошкільному віці. На думку Ф.О. Сохіна, в основі цього процесу лежить відбиття у свідомості дитини та закріплення в сфері мовлення механізмів системних зв'язків мови.

Як в нормі, так і при патології, розвиток словотворення представляє собою складний різноплановий процес. Діти не відразу опановують лексико-граматичною будовою мови, складовою структурою слів, словозміною т.д. Тому на різних стадіях розвитку дитячого мовлення одні елементи мови виявляються вже засвоєними повністю, а інші лише частково.

Словотвір є однією з найскладніших та найважливіших тем під час вивчення курсу "Українська мова" в початковій школі, адже засвоєння системи морфологічного словотворення є важливим чинником розвитку і поповнення словника учнів. Словотворення є, з одного боку, особливим шляхом розвитку словника, а з іншого – складовою частиною морфологічної системи мови, тому що утворення нових слів відбувається шляхом поєднання, комбінування морфем (О. Гвоздєв, С. Карпова, І. Колобова, Є.Соботович, М. Шеремет, В. Тищенко, В. Кондратенко, Л. Бартенєва, О. Ревуцька, та ін.).

При цьому методик спеціальної роботи над темою словотвору розроблено недостатньо, що спонукало нас до вибору цієї проблеми, а саме формування знань про словотвір у якості предмету наукових досліджень.

Першим кроком нашого дослідження ми обираємо лінгвістичний аналіз проблеми словотвору, як базової для подальшої роботи з вивчення та розробки методичного забезпечення вивчення словотвору в загальноосвітніх школах для дітей з ТПМ.

У сучасній мові словотвір визначається як розділ мовознавства, в якому вивчаються закономірності творення слів та засоби, що використовуються для цього.

Словотвір – це складна мовна система з різними типами

дериваційних значень, з певними правилами, способами та моделями творення слів.

Основи вивчення морфологічної структури слова відображені в працях В.Богородицького, Н. Крушевського, Ф.Фортунатова та інших дослідників. Г.Винокур, а пізніше М. Шанський розглядали принципи словотворчого аналізу.

Уточнення принципів словотворчого аналізу, а також відмежування його від аналізу морфемного пропонується в роботах Н. Арутюнової, О.Земської, О. Кубрякової та ін. Важливим є вчення лінгвістів про словотворчий аналіз і його принципи, згідно з яким останній є основним засобом пізнання морфемного складу слова, тобто словотворчий аналіз, розкриваючи способи утворення слів, дає можливість правильно ділити слова на морфеми [1]. Морфема - центральне поняття словотвору, вона є найменшою значущою частиною.

Методисти минулого та їх послідовники надавали великого значення словотворчій роботі в початковій школі, оскільки вона є джерелом розвитку мовного чуття, мислення й мовлення учнів. ХІХ столітті такі відомі вчені та педагоги, як І.Срезневський, Д. Тихонов, К.Ушинський та ін. відзначали важливу роль словотворчої роботи не тільки у навчанні дітей грамотного письма, а й для більш глибокого розуміння ними змісту слів, що гарантує точне й свідоме їх використання в мовленні. В їх працях розвивалася, доповнювалася, уточнювалася ідея Ф.І.Буслаєва про необхідність володіння основами словотворення при навчанні орфографії. К.Д. Ушинський наголошував, що в результаті виконання "вправ на слово виробництво, діти отримують владу над тим запасом слів, який несвідомо лежить в їх пам'яті".

Проте довгий час цілісної методичної системи вивчення словотвору у школі створено не було, тому що була відсутня міцна лінгвістична база. Із часом наука про словотвір, відокремившись від морфології і лексикології, стала самостійною лінгвістичною дисципліною, зі своїм об'єктом дослідження, предметом, своєю методикою аналізу й системою понять, що відкрило широкі можливості для вирішення цієї проблеми в методичній науці.

Об'єктом словотвору є похідні лексичні одиниці. А тому основним завданням словотвору є вивчення структури похідного слова, його складових частин та різних взаємозв'язків між ними.

Предметом словотвору є творення слів на основі морфем, твірних основ, словотвірних моделей. Кореневі морфеми становлять лексичне ядро слова, виступають як організуючий структурний і семантичний центр, навколо якого у суворому порядку розташовані афікси, які надають слову додаткових значень (префікс і суфікс - нових лексичних та емоційних відтінків, закінчення слугує для зв'язку слів у реченні і є носієм граматичного значення) [1; 5]

До основних понять словотвору належать словотворча мотивація, твірна основа (слово), словотвірна похідність, словотвірне правило,

словотвірний тип, словотвірне значення та способи словотворення.

Словотвірна мотивація – це відношення між двома однокореневими словами, значення одного з яких або визначається за допомогою значення іншого, або повністю збігається (ототожнюється) із значенням іншого в усіх формах, крім частиномовного.

Твірне слово (словосполучення) – це та одиниця, від якої утворюються похідні. Вона ще називається мотивуючою. Слова, що утворюються від твірних одиниць, називаються похідними, або мотивованими.

Твірне і похідне слова становлять словотвірну пару. Спільна частина похідного і твірного слова, на основі якої постало нове слово, називається твірною основою.

Похідне слово розглядається як структура, внутрішня форма якої відповідає вираженому нею змісту і будується як бінарне утворення з вихідної (мотивуючої) і формантної частини.

Із визначенням закономірностей творення похідних слів пов'язане словотвірне правило.

Словотвірне правило – правило, яке описує особливості моделювання похідних слів у процесі деривації, діапазон їх дії, характеризує дериваційний процес з погляду його регулярності /нерегулярності, продуктивності/непродуктивності, вказує на твірну основу, використаний формальний засіб, сполучувальні можливості морфем та їх морфонологічні зміни.

Однокореневі слова, які перебувають у відношеннях послідовної мотивованості, створюють **словотвірний ланцюжок**. Словотвірні ланцюжки утворюють словотвірне гніздо.

Словотвірне гніздо – сукупність словотвірних ланцюжків з одним і тим самим вихідним словом; сукупність слів із одним і тим самим коренем, упорядкованих відповідно до відношення словотвірної мотивації.

Словотвірне (дериваційне) значення – нове значення, яке виникає в похідному слові внаслідок поєднання мотивуючої основи з формантом; результат дії форманта на твірну основу і її лексичне та граматичне значення.

Словотвірне значення являє собою формально виражений тип значення, спільний для цілої серії мотивованих слів із одним і тим самим формантом, яким відрізняються ці слова від слів, що їх мотивують.

Отже, в мові є три типи значення: лексичне, граматичне і словотвірне (дериваційне). Вони різняться між собою ступенем абстракції. Від лексичних (індивідуальних) значень (словотворчі) дериваційні значення відрізняються своєю узагальненістю (це сукупність формально виражених значень). Від граматичних значень, які є обов'язковими, дериваційні значення відрізняються своєю необов'язковістю, оскільки їх вживання зумовлюється позамовними чинниками.

Словотвірні значення поділяють на:

I. **транспозиційні** (значення іншої частини мови): предметності (*грати – гра*); процесуальності (*молодий – молодіти*); ознаковості (*ступ-ступовий*).

II. **модифікаційні** значення – зменшувальні (*мати – матуся*); збільшувальні (*дід – дідуган*), посилювальні (*кричати – розкричатися*) та ін. Осібну групу становлять **класифікаційні значення**, як, скажімо, значення носія ознаки (*юний – юнак*), виконавця дії (*співати – співак*); вмістилища чого-небудь (*цукор-цукорниця*) тощо.

Уперше словотвірне значення у своїх дослідженнях виділив Г. Винокур.

Словотвірний тип – схема побудови слів певної частини мови, яка характеризується спільністю трьох ознак: частини мови, форманта, словотвірного значення.

Така структурна схема є спільною для всіх утворень одного типу. Словотвірний тип – це двостороння одиниця узагальненого характеру, яка в плані змісту має спільне словотвірне значення, єдине для слів певного типу, а в плані вираження – однакову (спільну) структуру. Словотвірний тип нерідко називають ще **словотвірною моделлю, словотвірним зразком**.

Серед словотвірних моделей розрізняють лінійні і нелінійні. До **лінійних** належать афіксальні моделі і моделі складних слів, які виражаються формулою $A = B + C$ (*лісостеп = ліс + о + степ*). До **нелінійних**, які умовно позначають формулою $A - B$, належать конверсія (*черговий (учень) → черговий*), усічення (*метрополітен → метро*) і зворотне словотворення (*зонтик → зонт*).

Однак, за словами М. Кочерганова, словотвір не може бути окремим рівнем, бо він не має власної (специфічної) одиниці. Словотвірний рівень є проміжним між основними морфологічним і лексико-семантичним. Предметом словотвору є творення слів на основі морфем, твірних основ, словотвірних моделей. Суть міжрівневих зв'язків тут полягає в тому, що основна одиниця морфологічного рівня – морфема, яка використовується для творення одиниць лексико-семантичного рівня, тобто слів(лексем).

Взаємозв'язок словотворення з лексикою і граматичним ладом знаходить своє вираження в розмаїтті способів утворення слів. В.В.Виноградовим були виділені чотири способи словотворення: морфологічному, морфолого-синтаксичному, лексико-синтаксичному, лексико-семантичному.

I. Морфологічний спосіб полягає в утворенні нових слів, що існують - мові шляхом поєднання основ і словотворчих елементів за правилами їх з'єднання в самостійні одиниці. Завдяки цьому виникають нові форми на базі наявного матеріалу.

II. Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення є творенням нових лексичних одиниць в результаті переходу слів одного граматичного класу до іншого:

- перехід прикметників в іменники. Новоутворений іменник переймає флексію мотивуючого прикметника;
- перехід іменників у прислівники. Іменники втрачають здатність відмінюватися і стають незмінними словами.

III. Лексико-синтаксичний спосіб – зрощення двох або більше зіставних лексичних одиниць в одну. Таким чином, при цьому способі нові слова представляють собою злиття у словесне ціле.

Так, унаслідок зрощення складених числівників утворилися числівники одинадцять, сімдесят, двісті, обидва. Словотвірне значення у зрощеннях виявляється через втрату синтаксичних ознак словосполучення і появу граматично оформленого слова, що належить до певної частини мови.

IV. Лексико-семантичний спосіб: різні значення слова перетворюються на окремі слова, усвідомлюються як етимологічно самостійні і незалежні, або ж за ним закріплюється значення, ніяк не пов'язане з раніше йому властивим. Інакше кажучи, слово, вже існуюче в мові, набуває нового змістового значення, як би розщеплюється на два і більше омоніми. [4]

Морфологічний спосіб є провідним способом творення слів в українській мові.

Основними видами морфологічного словотворення, що діють в сучасній українській мові, є:

- афіксальний спосіб словотворення (префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний);
- безафіксний (спосіб творення слів шляхом укорочення твірного слова);
- складання основ і слів (спосіб творення слів, при якому дві й більше основ поєднуються в одне слово.

Основним засобом морфологічного способу словотворення є афікси. Основними морфемами, які беруть участь у творенні нових слів, є суфікс і префікс. Залежно від того, які афікси використовуються для творення похідних слів, серед афіксального словотворення виокремлюють такі його різновиди: суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, постфіксальний, безафіксний.

Суфіксальним називається такий спосіб, за якого похідне слово утворюється з допомоги суфікса. Суфікс – словотвірна, рідше словозмінна (формотворча) морфема, що стоїть по кореню (разом з яким творять основу слова) перед флексійним закінченням. Цим способом творяться іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Кожна з цих частин мови має свою систему суфіксальних морфем, особливо розвинена вона в іменниках і прикметниках.

Найпродуктивніше суфіксальний спосіб виявляється під час творення іменників, що зумовлено найбільшою кількістю іменникових суфіксів в українській мові.

Префіксальним називається такий спосіб, за якого похідне слово

утворюється за допомоги префікса. Префікс - афікс, розташований перед коренем або іншим префіксом, що приєднується до всього слова і виконує словотворчу і (або) граматичну функцію.

Особливістю префіксації є те, що префікс приєднується не до основи, а до граматично оформленого слова, тому творення похідних слів префіксальним способом належить до внутрішнього іменникового, прикметникового чи дієслівного словотвору. Внаслідок приєднання префікса лексичне значення мотивуючого слова може істотно видозмінюватися.

На межі префіксальної морфеми в слові не спостерігається помітних фонетичних змін. Лише окремі префікси української мови мають варіантне вираження у зв'язку зі вставленням голосного перед приголосним твірної основи.

Префіксально-суфіксальним називається такий спосіб словотворення, коли до твірної основи одночасно приєднуються префікс і суфікс. Цей спосіб широко використовується при творенні іменників, прикметників, дієслів, прислівників. Унаслідок префіксального-суфіксального словотворення можуть

з'являтися похідні слова в межах того самого розряду слів, до якого належить твірна основа, але частіше твірна основа переходить в інший розряд слів. Префіксально-суфіксальний спосіб більшою мірою наближений до суфіксації, ніж до префіксації, оскільки префікси залишаються нейтральними до парадигматичного оформлення слова, в той час як суфікси, тісно пов'язані зі словотвірною основою і флексією, зумовлюють граматичне оформлення похідного слова.

Постфіксальним способом творяться дієслова. Нерегулярні постфікси - вживаються із займенниковими і прислівниковими основами.

Безафіксний спосіб – це спосіб творення нових слів шляхом "укорочення" твірної основи (усічення морфем). Цим способом творяться іменники від дієслів та прикметників.

Словоскладання - це спосіб творення слів шляхом об'єднання в одне ціле кількох слів або основ. При словоскладанні слова утворюються без інтерфіксів. Показником об'єднання слів в одне поняття є зафіксований порядок слів, логічне змістове поєднання слів

Основним способом творення складних слів - іменників, прикметників, прислівників є основоскладання.

Основоскладання – спосіб утворення нових слів за допомогою інтерфіксів з двох або більше основ повнозначних слів. Цей спосіб є продуктивним для утворення іменників та прикметників. Слова, утворені способом основоскладання, можуть супроводжуватися суфіксацією.

В основі засвоєння системи морфологічного словотворення лежить складний багаторівневий механізм, яким включає такі операції:

- порівняння слів за їх словоформами;

- виділення звукокомплексів (морфем), які несуть це значення;
  - їх узагальнення;
  - утворення на цій основі за аналогією слів і словоформ;
  - контроль за відповідністю нових слів, словоформ нормам мови.
- (В. Орфінська, О. Леонтєв, М. Жинкін, О. Шахнарович, Є. Соботович,)

У дослідженнях Є. Соботович, Л.Бартеневої, В. Тищенка, Л. Трофименко було виявлено, що у дітей з ТПМ виявляються деякі труднощі у засвоєнні системи морфологічного словотворення, а саме:

- недостатнє засвоєння дітьми значень словотворчих морфем.
- недостатня сформованість практичного морфологічного аналізу.
- недостатня сформованість утворення слів за аналогією.
- незасвоєння продуктивних словотворчих моделей .

Для реалізації завдань методичного забезпечення вивчення словотвору в курсі "Українська мова" шкіл для дітей з ТПМ, означені проблеми мають бути проаналізовані з точки зору психологічної структури мовленнєвої діяльності, патологічних механізмів, що зумовлюють означені проблеми і вже на цій основі мають бути розроблені адекватні методики формування означених мовних знань, умінь та навичок в учнів із мовленнєвою патологією, що і повинно стати завданнями наступного етапу нашого дослідження.

Список використаних джерел

1. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
2. Тищенко В.В., Данілавічюте Е.А., Гаврилова Н. С, та ін.. Програма для 2-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Частина 1/ за ред. М.К. Шеремет – К.: Неопалима купина, 2006. – 368 с.
3. Програма середньої загальноосвітньої школи 1-4 класи. – К.: Освіта, 2004. – 127 с.
4. Сучасна українська літературна мова : підручник / ред. А.П. Грищенко – К. : Вища школа, 1997. – С. 320-365.
5. Сучасна українська мова : підручник / за ред. О. Д. Пономарів. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2008. – 488 с.

REFERENCES

(TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Horpynych V.O. Suchasna ukrayins'ka literaturna mova. Morfemika. Slovotvir. Morfonolohiya: Navch. posibnyk. – K.: Vyshha shk., 1999.- 207 s.;
2. Tyshhenko V.V., Danilavichyutye E.A., Havrylova N.S., ta in. Prohramy dlya 2-4 klasiv zahal'noosvitnix navchal'nyx zakladiv dlya ditej z tyazhkymy porushennyamy movlennya. Chastyna 1 / Za red. M.K. Sheremet – K.: Neopalyma kupyna, 2006. – 368 s.;

3. Prohrama seredn'oyi zahal'noosvitn'oyi shkoly 1-4 klasy, K.: Osvita, 2004;
4. Suchasna ukrayins'ka literaturna mova: pidruchnyk / Za red. A. P. Hryshhenka]. – K. : Vyshha shkola, 1997. – S. 320-365.;
5. Suchasna ukrayins'ka mova : pidruchnyk / Za red. O. D. Ponomariv, V.V. Rizun, L.Yu. Shevchenko ta in. / Za red. O.D. Ponomareva. - 4-te vyd. - K. : Lybid', 008. - 488 s.

The article covers a linguistic analysis of the scientific and theoretical approaches to the problem of formation of school knowledge and skills of word formation in pupils with severe speech disorders. The authors analyze the data and determine of linguistic sources and determined major linguistic concepts that constitute the scientific basis for the study of word formation: morpheme, derivation, derivational model, word meaning, etc. On the basis of this analysis it is planned to realise research targets that are addressed to solving some of the didactic and overcoming tasks and to improving the quality of language education of pupils of schools for children with severe speech disorders.

Keywords: word formation; derivation; students with severe speech disorders; school knowledge and skills.

Отримано 1.9.2014

УДК 372. 461

О.М. Ткач

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ ПОЛІВ СЛІВ У ДІТЕЙ З ТПМ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті висвітлені теоретичні та методологічні підходи до побудови методики обстеження сформованості семантичних полів слів на основі вільних та керованих асоціацій, створення асоціативних рядів на основі зоровими та слухових стимулів та вивчення асоціацій, що виникають при сприйманні вже знайомого програмового матеріалу для дітей 5-х – 7-х класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з тпм. Визначене підґрунтя для відбору завдань до запропонованої методики, описаний дидактичний матеріал та умови проведення дослідження.

Ключові слова: семантичне ядро, периферія семантичного поля, асоціативні ряди, вільні та керовані асоціації, блоки завдань, субтести, бальна оцінка.